

in Situ

Archaeologica

vol.12

in Situ

Archaeologica

vol.12

in Situ

Archaeologica
© Göteborgs universitet 2016
ISSN 2000-4044

www.insituarchaeologica.com

Artiklar i in Situ granskas av anonyma referenter i redaktionskommittén.

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen
ansvarig@insituarchaeologica.com

Redaktörer
Håkan Petersson
Marianne Lönn
redaktion@insituarchaeologica.com

Grafisk form
Gabriella Kalmar och Lisa K Larsson

Teknisk redaktör och layout
Lisa K Larsson

Engelsk språkgranskning
Judith Crawford

Finansiärer
Bohusläns museum, Göteborgs universitet, Kulturmiljö Halland,
Statens Historiska Museer Arkeologerna

Tryck
Bording AB, Borås 2016

Innehåll

Smitt og smuler Anja Mansrud	7
Järnåldersbebyggelsen vid Västra Porten/Smällen Ulf Ragnesten	31
Lurö – öar i Vänerns mitt Hans Olsson och Sofia Andersson	51

Lurö – öar i Vänerens mitt

Hans Olsson och Sofia Andersson

On the small island of Lurö in Lake Vänern, there are the ruins of a medieval stone church. Archaeological excavations have revealed that the church probably was built during the first part of the eleventh century AD. The study has therefore focused on why such a large church was built at such an early stage on this small island. The placement of the church deviates from the usual location of other early stone churches; these earliest churches were normally built on large estates owned by people of the upper strata of society. Recent excavations of settlement remains near the church ruin have opened up for a new discussion about the person or persons who decided to build the church on Lurö. This has also led to a discussion about the use of the church

Inledning

På Lurö i Vänerens mitt finns ruinerna efter en romansk stenkyrka. Arkeologiska undersökningar har visat att bygget av kyrkan sannolikt påbörjades redan under första hälften av 1000-talet. Frågeställningarna har därefter fokuserat på varför en så stor och tidig kyrka byggts på denna lilla ö. Kyrkans placering avviker från hur andra tidiga stenkyrkor ligger, då de äldsta stenkyrkorna vanligen kan kopplas till större egendomar tillhörande samhällets elit. De arkeologiska undersökningar, som berört boplatsslämningar i närheten av kyrkoruinen, har öppnat upp för en ny diskussion om vem eller vilka, som kan ha legat bakom bygget och på så sätt också en diskussion kring vad kyrkan kan ha använts till.

Lurö och dess kyrka

Kyrkan på Lurö har dragit till sig mycket intresse genom åren, dels på grund av dess läge mitt i Vänern, dels på grund av det faktum att den inte finns omnämnd i något skriftligt källmaterial. Det har av de anledningarna uppstått flera teorier kring vilken slags kyrka det kan ha varit. Bengt Wadensjö har ur kyrkohistorisk synvinkel redogjort för och analyserat ett flertal av dessa teorier (Wadensjö 1995, 2004). Trots ett flertal arkeologiska undersökningar de senaste 25 åren tvingas man inse, att vi inte fått alla svar vi hade önskat även om vi har kommit en liten bit på vägen. Vi ska i denna artikel inte fördjupa oss i frågorna om själva kyrkan och dess användningsperiod, det har

gjorts och kommer att göras i andra sammanhang. Istället vill vi fästa uppmärksamheten på vilken miljö kyrkan kommit till i. Vi menar, att denna miljö kan spåras i det arkeologiska material, som framkommit de senaste 20 åren. Innan vi går in på dessa ledtrådar, finns det ändå anledning att beskriva kyrkan och en del av problematiken kring den. Det är trots allt kyrkan, som är anledningen till den arkeologiska verksamhet, som ägt rum på Lurö.

I dag vet vi att kyrkan på Lurö har varit en romansk stenkyrka med absid. Detta innebär att den bör ha byggts senast i slutet av 1100-talet eller i 1200-talets början (Wadensjö 1995). Ett myntfynd från kyrkans absid ser också ut att stödja en sådan datering. Myntet, ett norskt mynt från Sverre Sigurdsson tid, är från perioden 1177–1202 (Andersson 1995). De arkeologiska undersökningar som sedan har utförts har bland annat resulterat i åtminstone tre ¹⁴C-dateringar som antyder en ännu äldre anläggningsfas. Kol från kalkbruk har i två fall daterats till omkring 1000 e. Kr., medan ytterligare ett prov från kalkbruk daterats till perioden mellan tidigt 1000-tal och 1100-talets andra hälft. Det finns således rätt starka indikationer på att stenkyrkan på Lurö börjat anläggas redan på 1000-talet. Om detta är korrekt är kyrkan bland de äldsta i Sverige! De arkeologiska undersökningarna har också visat att den ruin vi ser idag inte är resultatet av ett byggnadsskede. Kyrkan har byggts till i flera omgångar, bland annat har man tillfogat en utbyggnad i kyrkans norra del (Axelsson 2009). Kyrkan på Lurö är inte bara en tidig stenkyrka, det är också en mycket stor kyrka. Vid en jämförelse med andra samtida kyrkor i Skara stift, dit Lurö hör, är den bland de allra största (Wadensjö 1995). Dessa fakta talar för att den eller de, som låtit uppföra kyrkan på Lurö, har varit personer med en avsevärd ekonomisk kapacitet (jämför exempelvis Theliander 2005, s.26ff). Till detta skall läggas att kyrkan knappast enbart tjänat som kyrka för en lokal befolkning. På Lurö har inte funnits en tillräckligt stor befolkning för det. Ön är en relativt liten, endast omkring 1000 × 700 meter stor där den odlingsbara ytan som mest uppgår till omkring 6 hektar. Kyrkbygget bör dessutom ha medfört en stor ekonomisk insats vad gäller frakt av material, kunnande att bygga och arbetande människor. Att kyrkan sedan byggts om tyder ju också på att man varit mån om att förstärka intrycket av kyrkan och platsen. Man har av allt att döma velat markera kyrkans/platsens betydelse genom dess storlek (Wadensjö 1995). Vi anser att det är just detta som är ingången till vem eller vilka som byggde kyrkan finns.

Lurö omnämns första gången 1469 då Varnhems kloster byter bort delar av fisket till biskopen i Skara (Jansson 1995). Notisen är intressant ur flera aspekter. Dels omnämmandet av fisket, dels ägo förhållandena. Vi vet från andra medeltida dokument att ägorätten till fisket var betydelsefullt. Detta framgår i ett flertal dokument som berör stridigheter kring fiskerättigheter (Nilsson 1997). Exempelvis ägde Varnhems kloster fiskerättigheterna vid Gullspångsälvens utlopp medan Gudhems kloster ägde motsvarande i Dejeforsen i Klarälven (Nilsson 1997 och Ernvik 1983). Genom omnämmandet av Lurö i samband med fiskerättigheter får vi en indikation på att Lurö varit en viktig plats i slutet av medeltiden. Förhållandet att Luröfisket ägts av Varnhems kloster är också intressant. Klosters innehav av Lurö bör, liksom i de flesta andra fall under medeltiden, uppkommit genom att någon donerat mark till klostret. Vad vi ser i de medeltida dokumenten är att det är välbeställda personer eller familjer, som låter donera egendomar på detta sätt (Nilsson 1997). Vi borde således kunna sluta oss till att Lurö har varit av viss betydelse och att någon eller några med hög ekonomisk och social status ägt Lurö vid något tillfälle. Vi vet dock inte om en sådan donation skett före eller efter att kyrkan inte längre användes som kyrka (vilket sannolikt skedde under 1300-talet och möjligen genom en brand) (Andersson 2003). Kyrkan omnämns inte i dokumentet från 1400-talet eller i de listor över kyrkor som finns under 1500-talet, inte ens som ödekyrka. Detta är såklart av intresse i diskussionen kring vem eller vilka som lät uppföra kyrkan på Lurö och vilken som var avsikten med kyrkobygget. Exempelvis framgår det i avskrifterna av den s.k. Vitskölskrönikan att en etablering av ett kloster ska ha skett på Lurö år 1143. Ön ska då ha skänkts av Sverker den förste och hans hustru Ulvhild till cistercienserorden och anses därför som en föregångare till Varnhem. Att ett kloster försöker förstärka en gammal hävd för att behålla en för klostret viktig inkomstkälla i senare tid kanske inte är så konstigt. Men vi kan inte förneka att tanken är lockande att sådana ekonomiskt starka personer har haft intressen i Vänern och inte minst av Lurö under senare delen av 1000-talet och under 1100-talet. Och kanske fanns redan en kyrka på platsen då som kunde erbjudas som "startkapital".

De tidiga arkeologiska lämningarna

SGUs strandlinjeberäkningar avslöjar att det varit möjligt att bo på Lurö redan för 7000 år sedan (SGU). Så gamla lämningar kan vi inte med säkerhet belägga, även om vissa flintfynd antyder viss bosättning redan under mesolitikum. En mer fast gårdsbebyggelse kan vi belägga först kring vår tidräknings början och från samma tidsperiod, eller möjligen något äldre, är de äldsta kända gravarna på Lurö. De utgörs av ett fåtal stenfyllda stensättningar på några platser på och kring Lurö. Från övergången mellan förromersk järnålder och romersk järnålder och fram till 1300-talet finns, så vitt vi idag kan bedöma, en kontinuerlig bosättning på Lurö. Ett glapp i dateringarna finns för 1300–1400-talen, men sedan finns åter belägg för bosättningar fram till idag (Olsson 2011).

Bland de som besöker Lurö i dag är det nog många som upplever att Lurö ligger mitt i ingenstans. Man måste med båt transportera sig i omkring en timmes tid från fastland, vare sig man åker från Kållandsö eller Värmlandsnäs. Under förhistorisk och historisk tid har man sannolikt haft en helt annan uppfattning. Då låg Lurö mitt i en allfartsväg mellan Västergötland och Värmland. Denna sjöled mellan de två landskapen kom att utvecklas och bli betydelsefull från mitten av bronsåldern. Dess betydelse kom senare att öka under yngre bronsåldern och äldre järnåldern. Detta syns bland annat i anläggandet av en stor mängd rösen och stensättningar på öar och uddar i vänerskärgården. Sjöfartens betydelse syns också i form av ett symbolspråk i skeppsformade stensättningar och figurristningar, som avbildar skepp. Under bronsåldern och äldre järnåldern kan sjöleden främst beläggas från Kållandsö via Lurö och längs Värmlandsnäs västra sida (Olsson 2013). När man kommer in i yngre järnålder finns belägg för att man även använt sig av sjöleden längs Värmlandsnäs östra kust. Skillnaden mot äldre tider utgörs av en rad fornborgar längs denna kustlinje (se figur 1). En av dessa, Villkorsberget, har undersökts arkeologiskt. Fornborgen, som dateras till folkvandringstid–vendeltid, har bland annat föreslagits ha byggts för att kontrollera sjöfarten i området. Någon eller några med ansenliga resurser har anlagt borgen, men den bränns ner efter en kort tid och byggs sedan aldrig upp igen. Innanför borgens vallar påträffades flera terrasserings som sannolikt använts som fundament till byggnader. De fåtaliga fynd som gjorts, bland annat brända ben, flinta, keramik och slagg, är att betrakta som fynd av boplatsskarakter. Kanske kan man se anläggandet

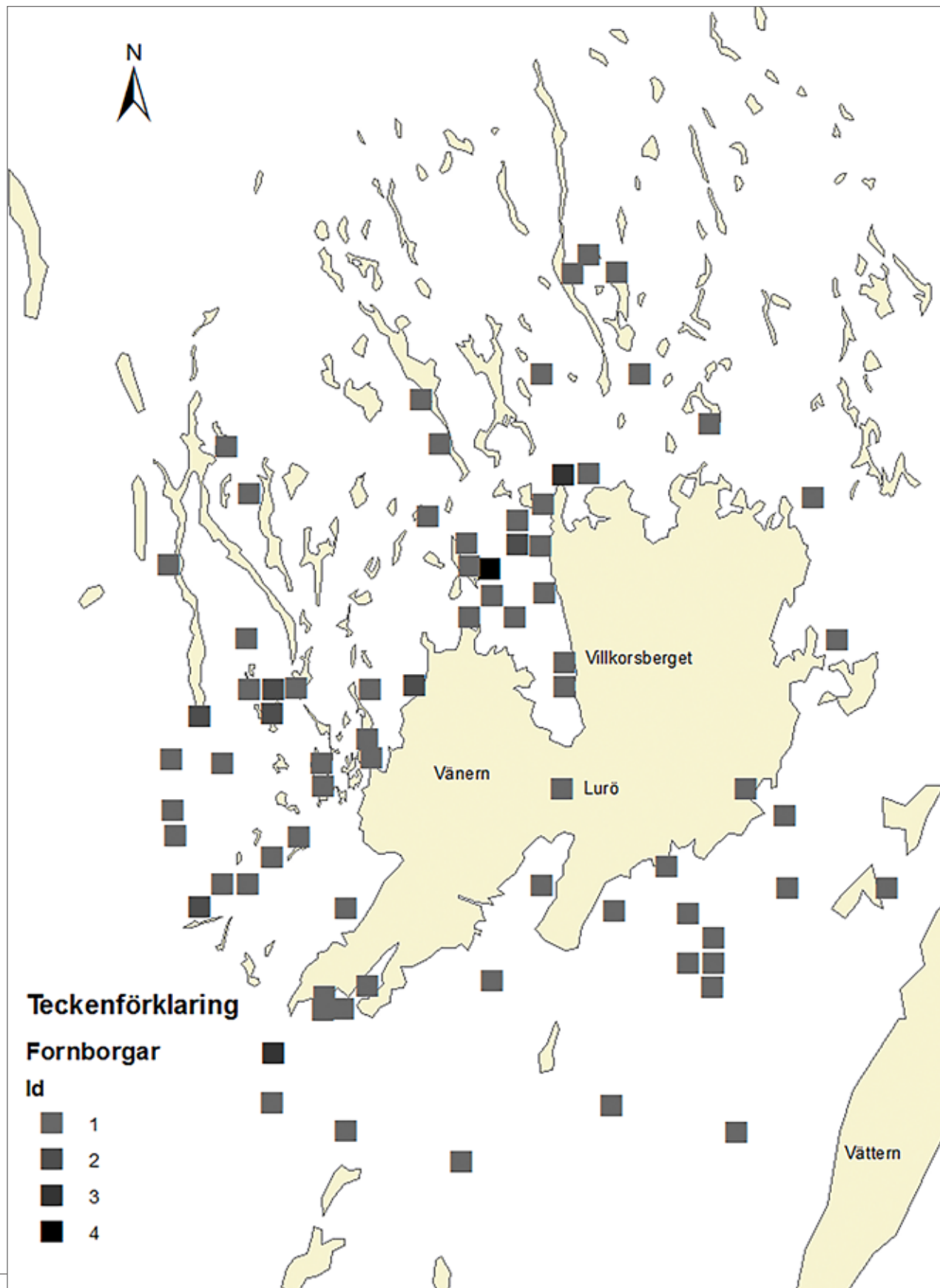
och Villkorsbergets fornborg och dess nerbrännande som del i en konflikt i området (Jerkemark och Lind 1995).

En av de andra fornborgarna längs vänerkusten återfinns på Lurös östra sida. Denna är inte alls lika stor eller välarbetad som Villkorsberget och inte heller daterad. Att den ändå finns där är av stort intresse i detta sammanhang. Den signalerar att Lurö redan innan bygget av kyrkan haft en stor betydelse för andra än de boende på ön, så stor betydelse att man satsat kraft och resurser på att anlägga en fornborg. På Lurö kan det inte ha funnits en så stor befolkning att man kunnat bygga eller använda sig av fornborgen på ett effektivt sätt. Därför bör initiativet till att bygga den tagits av några andra än de boende på ön. Med parallell till beskrivningen av Villkorsbergets fornborg kan motivet till att anlägga fornborgen ha varit, att man velat kontrollera sjöfarten mellan Västergötland och Värmland. Här kan Lurös placering varit en viktig anledning till valet av plats. Att ön dessutom haft bosättningar, om än mindre sådana, kan också haft betydelse för tillgången till mat, boende för borgens besättning etc. Delar av lokalbefolkningen kanske också kan ha tjänat som del av en sådan borgbesättning? Med en fornborg på Lurö anar man del i ett politiskt spel som utspelat sig i vänerregionen och där Lurö kan ha utgjort en del i ett större sammanhang. Vi menar därför att man med anläggandet av fornborgen kan se ett mönster som sedan går igen vid anläggandet av kyrkan på Lurö, nämligen att Lurö som plats var viktig för andra än de boende på ön.

Lurö som mittpunkt i Väneren

Vi börjar nu närma oss den tid när kyrkan på Lurö anlades. Att Lurö utgjorde en strategisk plats i tider när sjötrafiken var dominerande är kanske inte så konstigt. För alla som reste över Väneren och inte följde kusten utgjorde denna plats den första eller sista plats man kom till när man korsat eller innan man nådde öppet vatten. Öarna gav även flera möjligheter till naturligt väderskydd för den opålitliga Väneren. Öarna var också så pass stora att de gav vissa möjligheter till försörjning genom boskapsskötsel, fiske och mindre åkerbruk. Det viktigaste var nog ändå platsens strategiska läge, inte minst vid för tiden för etablerandet av kyrkan.

Vad finns för tecken på kontakter längs Vänerens kuster där Lurö kan ha ingått? Ett tydligt tecken på kontakter är själva kristnandet. Kristnandet i området utgör ju själva grunden för kyrkans existens. Agne Furingsten menar, att

det i det västgötska materialet finns signaler som tyder på kristen influens redan vid mitten av romersk järnålder. En mer påtaglig övergång till ett kristet präglat gravskick finns i de centrala delarna av Västsverige från omkring 800 e. Kr. I mer perifera områden sker det senare, ändå fram till första hälften av 1000-talet (Furingsten 1995). Senare arkeologiska utgrävningar under 2000-talet har visat på ett stort antal kristna gravar från 900-talets början och till 1100-talets slut intill Varnhems första kyrka (Axelsson och Vretemark 2013), medan Theliander menar att järnålderns gravfält i Västergötland slutade användas kring 900-talets mitt (Theliander 2005, s.329).

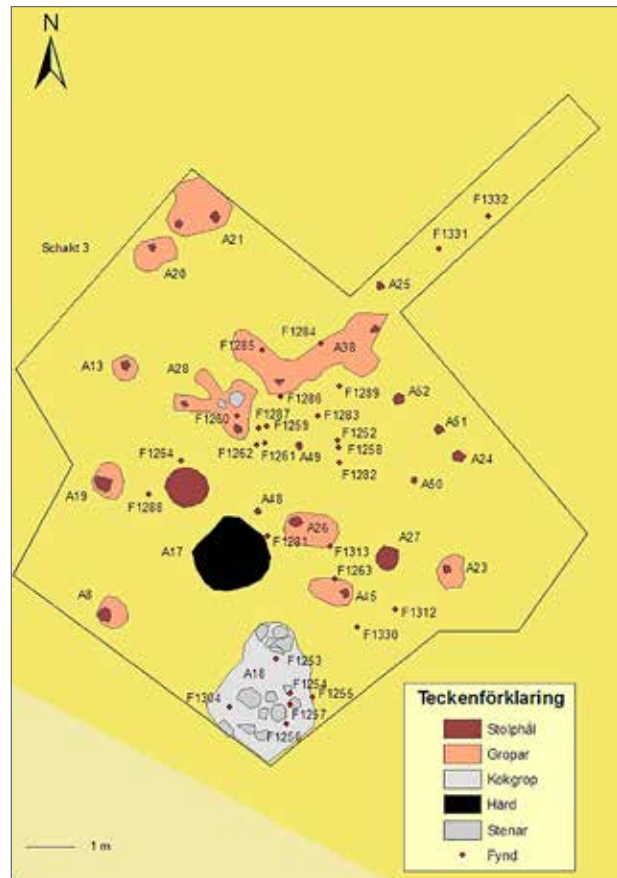
Andra spår från kontakter utgörs av myntfynd, bland annat från Värmland och Dalsland. Bland de större myntfynden kan nämnas Uddby utanför Kristinehamn och Tillhagen i Bolstads socken. Mynten från Uddby dateras till 900–1000-talen och härstammar från Böhmen, England och Tyska riket. Mynten från Tillhagen är i stort sett samtida och innehåller mynt från England, Tyska riket och 800–900-talsmynt från Kalifatet (Beckman-Thoor och Wiséhn 1992). I sammanhanget är det viktigt att konstatera att de arkeologiska undersökningarna på Lurö medfört fynd av silvermynt från 1000-talet. Mynten från Lurö dateras till mellan 1020–1074 och kommer från olika platser i Tyska riket, samt ett mynt från Lund i det danska riket (Andersson 1995). Mynten på Lurö, totalt 14 stycken, är påträffade invid ett långhus som dateras till 1000–1100-talen. Lämningarna efter långhuset ligger endast 70 meter från kyrkoruinen (Olsson 2011).

Långhus nära kyrkomiljön

Redan tidigt på 1990-talet upptäcktes silvermynten på Lurö och en härd i närheten har kunnat dateras till samma tidsperiod. Mycket talade därför för att det kunde finnas fler samtida lämningar på samma plats eller i närheten. 2010 års undersökningar hade för avsikt att ta reda på detta och de kom att avslöja delar av ett långhus, som dateras från 1000-talets mitt och fram till omkring 1200. En kompletterande undersökning 2014 innebar att ytterligare

Kartan visar kända fornborgar i vänerområdet samt viktigare platser omnämnda i texten.

Map showing known hill-forts in the region of Lake Vänern, together with other important places mentioned in the text.

2. |

Planritning över norra delen av långhuset på Lurö.

Plan showing the northern part of the long-house on Lurö.

ett parti av långhuset kunde dokumenteras. Långhuset är således samtida med såväl myntfynden som kyrkan. Endast den norra delen av långhuset, ett 11 meter långt parti, kom fram vid undersökningarna. I denna del av huset påträffades ett stort antal stolphål, från såväl väggar som inre konstruktionsdetaljer däribland tre kraftiga, takbärande stolphål. I denna del av huset framkom också en omsorgsfullt stensatt härd och en kokgrop. Husets längd är inte fastställd, men bredden har uppgått till 7,5 meter och bredden mellan de takbärande stolphålen har uppgått till 3,5 meter. Detta gör att man kan jämföra husets form och stolpsättning med flera samtida hus från Sydsverige. Vid en sådan jämförelse framgår att Lurö-huset skulle kunna varit över 25 meter långt, kanske upp till 30 meter (Björk, Lenntorp och Skoglund 2009 och Göthberg, Kyhlberg och Viberg 1995). Då vi i princip saknar jämförelseobjekt från samtida hus i närområdet, måste vi vända oss till jämförelseobjekt från andra platser. Björk, Lenntorp och Skoglund menar exempelvis att hus

i storleksordningen 20–30 meter är vanliga i Skåne. Det är hus större än så som kan betraktas som icke ordinära (Björk, Lenntorp och Skoglund 2009). Jämför man med vikingatida hus i publikationen "Hus & Gård i det förurbana samhället", är de flesta som undersökts mindre än Luröhusets förmodade storlek (Göthberg, Kyhlberg och Viberg 1995). Det finns således en del som talar för att man kan betrakta långhuset på Lurö som ett hus med relativt stora dimensioner. Det som talar för det är som sagt husets bredd och bredden mellan de takbärande stolparna. Andra indikationer på ett större hus är de två värmekällorna i samma del av byggnaden och spåren efter inre konstruktioner i husets nordligaste del. De senare är sannolikt inte spår efter djurstallning utan kanske istället lämningar efter något loft eller annan träkonstruktion för förvaring.

Då vi inte med exakthet vet Luröhusets storlek måste vi även se till andra aspekter. En sådan är husets placering. På Lurö finns inte särskilt mycket utrymme för bosättning och de historiskt kända gårdarna ligger på samma flacka åsrygg som de förhistoriska och tidigmedeltida lämningarna. Därför kan man tänka sig att man upplevt långhuset som ett stort hus sett till omgivningarna. Just husets storlek har skickat signaler till betraktaren, signaler om social status (Artursson 2009, Björk, Lenntorp och Skoglund 2009, Göthberg 2000). Större hus ses heller inte bara som bostadshus utan de kan ha tjänat som representationshus, men också som viktiga ekonomiska förvaringsutrymmen (Björk, Lenntorp och Skoglund 2009). En annan aspekt är det arbete man lagt ner för att röja platsen för huset från sten. Att platsen röjts syntes bland annat i form av en hägnad som avgränsat gårdstunet mot omgivande mark. Hägnaden är intressant då den för tanken till inhägnade områden kopplade till långhus som bland annat påträffats i Järrestad i Skåne (Söderberg 2002). En tredje aspekt är det fyndmaterial som påträffats i och intill långhuset. Bland de mest uppseendeväckande är fynden av så kallad Östersjökeramik. Torbjörn Brorsson, som analyserat keramik, menar att den sannolikt producerats i regionen Halland–Västergötland–Bohuslän. Den är till sin karaktär lik keramik som påträffats vid utgrävningar i centrala Skara och Brorsson utesluter inte att Lurökeramiken och Skarakeramiken kan ha ett gemensamt ursprung. Han daterar keramik till omkring 1100. Vidare menar Brorsson, att all keramik som påträffades på Lurö är samtida och bör ha deponerats under en kort period (Brorsson 2011). Mats Roslund menar att tillverkningen av Östersjökeramiken

i Sydsverige hanterats av trälar inom hushållets ram. I Lund har denna keramiktyp ersatt den lokala redan i början av 1000-talet, medan keramikerna uppträder i Skara mot slutet av 1000-talet. Roslund anser, att förekomsten av Östersjökeramik i Skara bör avspegla försäljning och transport av ofria människor mellan Sydsverige och Skara. Han menar vidare att kontakterna mellan dessa orter var god, inte minst genom att Lundabiskopen ofta visiterade Skara på sin väg norrut (Roslund 2001, s.65ff).

Bland fynden från långhusområdet finns också en hel del slagg, sintrad lera och ugnsfagment. Fynden visar på metallhantverk, framför allt järnhantering. Här finns också fynd av degelfragment, sannolikt för att smälta brons. Tecken finns även på annat finhantverk. I den kokgrop, som påträffades inne i långhuset, hittades ett skavjärn, ett redskap som används vid snickeri. Spåren efter flera sorters hantverk kan också de i viss mån ses som indikatorer på ett hushåll med hög social status.

Sammantaget talar fynden och långhusets konstruktion för en gård som tillhört människor med en stark ekonomisk och social situation. Det faktum att gårdslämningarna ligger nära kyrkan och är samtida med denna gör, att fornlämningsmiljön på Lurö skulle kunna liknas vid miljöer som andra tidiga stenkyrkor byggts i. På detta sätt kan man säga att de nya resultaten gett oss en ingång till en bättre förståelse för varför det finns en kyrka på Lurö. Under tidig kristen tid i Skandinavien var det ju framför allt privata initiativ av kungamakten och de så kallade stormännen som ledde fram till att kyrkor byggdes (Nationalencyklopedin 1995, Theliander 2005). I dag kan vi inte säga om långhuset utgjort en huvudgård för människor i samhällets övre skikt. Med tanke på öns storlek är det kanske troligare att ägarnas ekonomiska bas låg någon annanstans än på Lurö. Fynden av Östersjökeramik öppnar upp för att denna ekonomiska bas kan ha funnits i Västergötland. Att keramikerna på Lurö visar kopplingar till Skara gör det inte mindre spännande med tanke på att Skara utgjorde ett viktigt centrum för kristenheten under tidig medeltid.

Potential och framtid

Lurö var under tiden för kyrkobygget på ön en strategisk plats, vilket också tidigare perioders lämningar visar i form av fornborg, boplatser och gravar. Platsen var en del av en farled, med bra naturhamnar och möjligheter till skydd för Vänerens opålitliga väder. Platsen har också

3.

Foto från 2010. Till vänster syns det schakt där delar av långhuset från 1000–1100-talet framkom. På bilden anar man också den flacka åsrygg på vilken de förhistoriska och historiska bebyggelsen varit placerad. Foto: Värmlands Museum.

Photo taken in 2010. To the left, the trench can be seen where remains of the eleventh or twelfth century long-house were encountered. The low ridge on which the prehistoric and historic buildings were placed is visible in the picture. Photo: Värmland Museum.

högt belägna och bra utkiksposter mot söder och väster, vilket gjorde att man får en bra överblick och därmed viss kontroll över Vänerns sjötrafik. Har Lurö dessutom varit i ägo eller bebotts av en mycket välbärgad familj/person med starka kontaktnät och med behov av att stärka sin position i området kan uppförandet av en kyrka ha varit ett naturligt steg för platsens utveckling under denna tid. Kanske kan det stora långhuset med myntskatten peka åt ett sådant håll. Vi ser fram emot att fortsätta med undersökningar på Lurö, utreda dess betydelse, ge en inblick i Vänerområdets kontaktnät både regionalt och i ett större perspektiv och därmed kunna visa platsens potential för förståelsen av Vänerns historia.

Hans Olsson
 Värmlands museum
hans.olsson@varmlandsmuseum.se
 Sofia Andersson
 Länsstyrelsen i Stockholms län
sofia.andersson@lansstyrelsen.se

Summary

How come there was an early medieval church on Lurö? Many people have asked themselves that question during the last 200 years. We have chosen to tackle that question through a study of the environment, in which the church was built. The size of the church, and the fact that it was built in the archipelago of Lake Vänern, suggests that whoever built it must have had great financial capacity. Regarding the question of why they chose the small island of Lurö, medieval written sources supply indirect evidence of the importance of the island, even for people that did not actually live there. One of the reasons may have been that Lurö was situated along an important sea route between Västergötland and Värmland, a route that was significant not only during medieval times. An Iron Age hill-fort on Lurö may have been built as part of a

plan to try to control that sea route. As Lurö has never had a large settlement, one can suspect that whoever built the hill-fort, lived and had their interests somewhere else than Lurö.

Archaeological excavations on Lurö have revealed some rather exclusive finds, together with a longhouse from the period when the church was built. Among the finds, there are Viking Age coins of silver and so called "Östersjökeramik", pottery from areas around the Baltic Sea. The finds, along with the size and construction of the longhouses, give us an indication that the people who built the longhouse belonged to the elite of society. The finds of "Östersjökeramik" also seem to connect Lurö to Skara since similar finds of pottery have been found in the early medieval town of Skara in Västergötland.

Referenser

- Andersson, S (1995). *Lurö – en centralplats i Väneren? Lurö – centrum i Vänerland?* (Högskolan i Karlstad, forskningsrapport 95:20), Karlstad.
- Andersson, S (2003). Boundary thinking. The medieval arena of Väneren. Rönnby, J (red.) *By the water. Archaeological Perspectives on Human Strategies around the Baltic Sea*, Stockholm.
- Artursson, M (2009). *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300–500 f.Kr.* Lund.
- Axelsson, Tony. (2009). *Arkeologisk undersökning av Lurö kyrkoruin, Eskilsäter socken, RAÄ nr 21, 2007* (Västergötlands museum rapport 2009:13).
- Axelsson, T & Vretemark, M (2013) *Varnhem. Innan munkarna kom* (Elektronisk) www.vastergotlandsmuseum.no/wp-content/uploads/2015/06/varnhem_innan_munkarna_kom_webb.pdf (2016-12-19).
- Beckman-Thoor, K & Wiséhn, E (1992). *Myntfynd från Dalsland och Värmland*, Stockholm.
- Björk, T, Lenntorp, K-M & Skoglund, P (2009). *De stora gårdarna på Västervång. Arkeologisk undersökning, 2008–2009* (Regionmuseet Kristianstad Rapport 2009:58).
- Brorsson, T (2011). *Tidigmedeltida östersjökeramik från Lurö, Väneren, Värmland*, Kontoret för keramiska studier.
- Ernvik, A (1983). *Värmländsk medeltid. Bidrag till landskapets äldre historia*, Karlstad.
- Furingsten, A (1995). *Tidiga kristna impulser i västsvensk förhistoria. Lurö – centrum i Vänerland?* (Högskolan i Karlstad forskningsrapport 95:20) Karlstad.
- Göthberg, H, Kyhlberg, O & Viberg, Ann (red) (1995). *Hus och gård i det förurbana samhället*, Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar, Stockholm.
- Göthberg, H (2000). *Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*, Uppsala.
- Jansson, U (1995). *Bebyggelse och landskap på Lurö. Lurö – centrum i Vänerland?* (Högskolan i Karlstad forskningsrapport 95:20) Karlstad.
- Jerkemark, M & Lind, H (1995). *Villkorsbergets fornborg. Ny giv för värmländsk arkeologi. Värmland förr och nu 1995*, Karlstad. *Nationalencyklopedin 1995. Band 17*, Stockholm.
- Nilsson, H (1997). *De värmländska medeltidsbrevet*, ACTA ACADEMIAE REGIAE GUSTAVI ADOLPHI LXIV, Uppsala.
- Olsson, H (2011). *Arkeologiska utgrävningar på Lurö*, (Wermlands museums rapport 2011:20).
- Olsson, H (2013). *På andra sidan vattnet. Bronsåldern i Värmland*, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Riksantikvarieämbetets fornminnesregister; FMIS (2016) (Elektronisk) www.fmis.raa.se (2016-12-19).
- Roslund, M (2001). *Gäster i huset: kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*, Lunds universitet, Lund.
- SGU kartmaterial (2016) (Elektronisk), www.sgu.se/kart-generatorn.
- Söderberg, B (2002). *Järrestad i centrum: Väg 11, sträckan Östra Tommarp–Simrishamn. Järrestads socken, Skåne* (RAÄ UV syd rapport 2002:16).
- Theliander, C (2005). *Västergötlands kristnande. Religionskifte och gravskicketets förändring 700–1200*, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Wadensjö, B (1995). *Kloster på Lurö? Lurö – centrum i Vänerland?* (Högskolan i Karlstad forskningsrapport 95:20) Karlstad.
- Wadensjö, B (2004). *Gud i vänerland. Värmland förr och nu*, Värnamo.

